

## אוד מוצל מאש – ואין מנחם

אריה כשר

מנחם שטרן, יהודה החשמונאית בעולם ההלניסטי: פרקים בהיסטוריה מדינית, בעריכת דניאל שוורץ, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשנ"ה, 298 עמ'.

אכן מעשה ידי מחברו ואפילו אם אינו שלם. מבחינת התוכן משקף הספר נאמנה את בקיאותו ואת סמכותו המדעית של שטרן, הן בהיסטוריה הכללית של הממלכות ההלניסטיות (בית תלמי ובית סלווקוס) ושל האימפריה הרומית והן בהיסטוריה של העם היהודי בעידן ההלניסטי והרומי. תפיסת עולמו, המשתקפת מכל דף, מעוגנת היטב באסכולה הפילולוגית הקלסית אשר ביקשה לבחון את ההיסטוריה היהודית על הרקע ההלניסטי-הרומי הרחב, וזאת על יסוד ההנחה הצודקת שאי אפשר להבין כדבעי את ההיסטוריה היהודית בדרך אחרת. כך למשל הראה שטרן כי עלייתה ושגרתה של המדינה החשמונאית היו במידה רבה פועל יוצא מהיריבות הממושכת של שתי הממלכות ההלניסטיות שבשכנותה, יריבות שהחלישה אהדדי את שתיהן וגרמה לשקיעתן ולהידרדרותן המדינית. הספר חושף בצורה מאלפת גם את תהליך שקיעתה של המדינה החשמונאית הריבונית כתוצאה מהשתלטות הרומאים ללא עוררין על ארצות האגן המזרחי של הים התיכון ומהדיפת ממלכת הפרתים אל מחוץ לזירה מדינית זו. חלוקת הספר לארבעה חלקים מעוגנת היטב בתפיסת יסוד זו, המרתתת על שילוב ההיסטוריה היהודית בהיס-

פרסום הספר על תולדות יהודה החשמונאית מעיזבוננו של פרופסור מנחם שטרן ז"ל, שנרצח בידי מחבלים ב"ט בסיוון תשמ"ט (22 ביוני 1989), מעצים את תחושת היתמות על אבדן מלומד ומורה דגול זה. דומה כי מבין דפי הספר עולה זעקה מרה ונוקבת על שמלאכת כתיבתו נקטעה בעודה באבה ולא הושלמה. אין ספק כי ההוצאה לאור של 'מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל' היא האכסניה הטבעית ביותר לספר, כיוון ששטרן היה מעורב בה מאוד, ובעיקר משום שהוא היה נשיאה של החברה ההיסטורית הישראלית שזוהי במת הפרסומים המרכזית שלה.

המדיניות שנקטה ההוצאה לאור בעצה אחת עם משפחת המנוח ועם העורך, דניאל שוורץ, לגבי אופיו ומתכונתו של הספר היא נבונה ביותר. החלטתם לנקוט איפוק מרבי כדי לשמר ככל האפשר את הכתיבה המקורית היא החלטה נכונה וצודקת, שהרי בכך הם השכילו וגם הצליחו להבטיח כי הספר ישקף את פרי העבודה האותנטית. מכיוון שההערות המשלימות של העורך (שנכתבו בסוגריים מרובעים) הן קצרות מאוד, ומכיוון שהמבואות לפרקים השונים הוצנעו באותיות קטנות ובשורות קצרות, ניתנת לקורא התחושה כי הספר הוא

הדין בעמים הקרובים למדינה החשמונאית, כמו הנבטים והיטורים, ובשליטים מקומיים (טירנים) שונים בפניקיה, בהר הלבנון ובמקור מות אחרים בסביבה. מתברר כי עלייתם המדינית של כל אלה לא היתה בזכות כוחם המיוחד, אלא התאפשרה בגלל הוואקום הפוליטי שנוצר עקב ירידתן של הממלכות ההלניסטיות, ובמיוחד לנוכח ההידרדרות המואצת של הממלכה הסלווקית.

הפרק החמישי והשישי מוכיחים היטב עד כמה נכונה וצודקת היתה הערכתו של שטרן שגם הזינוק המטאורי של המדינה החשמונאית היה פועל יוצא של התהליך האמור, ולא דווקא ביטוי לעצמה החשמונאית האובייקטיבית. אין הדבר צריך להמעיט מהישגיהם של מנהיגי החשמונאים, שהרי מבחינה מדינית הם השכילו לנווט היטב את דרכם, כפי שאפשר ללמוד מהסקירות המפורטות והבהירות על ימי יונתן ושמעון. למרבה הצער לא נשאר בעידן בנו של שטרן סקירות היסטוריות משלימות על תנופת הכיבושים החשמונאים הראשונה בהנהגתו של יוחנן הורקנוס הראשון. נבצר מאתנו לדעת גם איך העריך שטרן את התפנית המדינית שחוללו החשמונאים ביחסיהם עם הרומאים, כאשר המירו את הברית המדינית המסורתית עמם (מאז ימי יהודה המקבי בשנת 161 לפה"ס) בברית עם הפרתים. לפיכך גם לא ברורה די הצורך עמדתו בשאלה מי היה ראשון ליזום תפנית זו, אם היה זה יוחנן הורקנוס הראשון (השווה עמ' 99) או שמא רק ינאי המלך.<sup>2</sup>

טוריה הכללית של האזור, בפרט משום שבכל אחד מחלקיו מקושרות הפרשיות ההיסטוריות השונות זו בזו באופן שאי אפשר לנתק ביניהן, דבר המסייע גם להבנה נכונה יותר של כל אחת בפני עצמה. כבר שמותיהם של שני פרקי הספר הראשונים — 'ימי יונתן ואלכסנדר בלס' ו'ימי יונתן ודמטריוס השני' — מדגימים זאת היטב, לא רק בשם אלא גם בתוכן. בפרק הראשון ראוי היה לטעמי לערוך כמה עדכונים הנובעים מממצאים שספק אם הגיעו לידיעתו של שטרן. כך למשל ראוי היה לעדכן את הערה 41 על פולחן האל דגון. מתברר כי אותו פולחן הגיע גם לגבע פרשים, אם לשפוט מכתובת הקדשה יוונית לכבוד אחד מיקירי העיר, הנקרא בשם  $\text{Αβδαγών}$  (כלומר עבד דגון) ומכתובת אחרת שנזכר בה 'כוחן גדול' ( $\alpha\rho\chi\iota\rho\epsilon\upsilon\varsigma$ ), שללא ספק היה קשור בפולחן המקומי.<sup>1</sup>

הפרק השלישי, 'שמעון החשמונאי וחירותה של יהודה', על-אף שבמבט ראשון הוא מוקדש לפרשייה היסטורית יהודית מובהקת, אינו שונה — לפחות מבחינת התוכן — מקודמיו, כי גם בו נארגו פרקי היסטוריה הלניסטית, שבלעדיהם היה הקורא מתקשה להבין כהלכה את תהליך השגת החירות המדינית החשמונאית. מחקרו של שטרן מלמדנו כי המדינה החשמונאית לא היתה היחידה באזור שזכתה להיבנות מהידרדרותן ומקריסתן של הממלכות ההלניסטיות. מסקנה זו מוכחת למשל מעלייתה של מלכות פרגאמון ובמידת מה גם מעליית הממלכות השכנות קפדוקיה וקיליקיה. הוא

1 בן יהודה ורומא בימי אלכסנדר ינאי, הנ"ל ו' חנן (עורכים), מדינת החשמונאים, ירושלים-תל-אביב תשנ"ד, עמ' 393-406; והשווה לגרסה הצרפתית של המאמר: 'La Judée et Rome pendant le Règne d'Alexandre Jannée', *REJ*, 127 (1968), pp. 329-345

1 ראה: ב' איזק, 'שתי כתובות יווניות', ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבר-שושה משמר העמק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 224-225.  
2 על האפשרות שינאי הוא שיום שינוי זה — אפשרות שלא נרמז עליה דבר בפרק השלושה-עשר — עמד בהרחבה א' רפפורט במאמרו 'על היחסים

הפרק השביעי, השמיני והתשיעי, המוקד- שים לשקיעתה של מצרים התלמיית, חושפים את חולשותיה ופגמיה מאז שנקלעה לשרשרת הסבוכה של מלחמות האחים המתישות, כגון זו שהתנהלה בין תלמי השישי פילומטור לבין אחיו תלמי השמיני פיסקון אוורגטס השני, ואשר נמשכה לאחר מכן בין תלמי השמיני לבין אחותו קליאופטרה השנייה, או זו שהתנהלה בין קליאופטרה השלישית ובעל בריתה תלמי אלכסנדר הראשון לבין תלמי התשיעי לתירוס. מתברר כי בגלל בעיותיה הפנימיות הקשות לא יכלה הממלכה התלמיית לנצל את החלל הריק שנוצר עקב התהליך המואץ יותר של שקיעת הממלכה הסלווקית. חבל מאוד שהעורך לא התייחס במסגרת זו (במיוחד בעמ' 137-138) — ולו בהערה משלימה בלבד — לממצאי המחקר החשוב על מאורעות 101-103 לפה"ס<sup>3</sup>, שראה אור לא מכבר, ושעליו הוא רומז אגב אורחא בפרק השלושה-עשר, 'מלכותו של אלכסנדר ינאי'. מתברר כי ביסוד מחקר זה עומדות תגליות חשובות מתחום הפפירולוגיה והאפיגרפיה המבירות סוגיות סתומות אחדות בכרונולוגיה ובמהלכים של המלחמה בין קליאופטרה השלישית לבין בנה תלמי התשיעי לתירוס בארץ-ישראל, מלחמה שהיתה גורלית מאוד גם מבחינתה של מלכות בית חשמונאי תחת הנהגתו של המלך ינאי. דרך אגב, אותה מלחמה יכולה אף להמחיש — לפי ממצאי אותו מחקר — את גידול חלקם של היסודות המצריים בצבא התלמי, התפתחות שאפשר לראות בה כמובן אינדיקטור מאלף לתהליך השקיעה של ממלכה הלניסטית זו.

הפרק האחד-עשר, 'ממלכת הפרתים מתבוסתו של אנטיוכוס סידטס עד פומפיוס' סוקר את הישגיה של ממלכת הפרתים מאז ניצחונו של פראאטס השני על אנטיוכוס השביעי סידטס (129 לפה"ס). חשיבות פרק זה להיסטוריה של ממלכת החשמונאים רבה מאוד, ולו בשל העובדה שחלק ניכר מהאומה היהודית, אם לא רובה, חי תחת שלטון הפרתים. למרבה הצער שרדו לנו רק ידיעות מקוטעות על הקשרים שנוצרו בין הממלכה הפרתית לבין השליטים לבית חשמונאי. ראוי לציין כי בין ידיעות אלה בולט דווקא חלקה של המסורת התלמודית<sup>4</sup>; ההדים העמומים מימי ינאי הבאים לביטוי במסורת זו נדונו בהרחבה בידי יהושע אפרון.<sup>5</sup> פרק זה על עליית ממלכת הפרתים הוא הקדמה חשובה לפרקים אחרים בספר, כגון לפרק השישה-עשר, שעניינו מפלת 'קראסוס (54-53 לפסה"נ)' במערכה נגד הפרתים, וכן לפרק העשרים, 'הפלישה הפרתית בשנים 40-38 לפסה"נ', ולפרק העשרים ואחד, 'המאבק בין אנטיגונוס להורדוס בארץ-ישראל'. הפרק השישה-עשר סוקר את תבוסתו של קראסוס בחרן, אירוע שקבע לדורות את

3 E. Van't Dak et al., *The Judean-Syrian-Egyptian Conflict of 103-101 B.C.: A Multilingual Dossier Concerning a 'War of Sceptres'* (Collectanea Hellenistica, I), Brussel 1990

4 ראה: ירושלמי, ברכות ז, ב (יא ע"ב); שם, נזיר ה, ה (נד ע"ב); בראשית רבה צא, ג (מהדורת תיאור דוריאלבק, עמ' 115 ואילך) ועוד.  
5 א' אפרון, חקרי התקופה החשמונאית, תל-אביב תשמ"מ, עמ' 133 ואילך.

העובדה שהקיבוץ היהודי הגדול של יהודי בבל נשאר מחוץ לגבולות האימפריה הרומית. שני הפרקים האחרים הם הסבר רקע מאלף לצמיחתה של תקווה גדולה בקרב יהודי ארץ-ישראל לתקומתה של ממלכת החשמונאים בעזרה פרתית. כידוע תקוות כאלה פיעמו בלב יהודים רבים במיוחד בקרב חוגים קנאיים, לכל אורך תקופת השלטון הרומי עד פרוץ המרד הגדול, ורק אסון החורבן סתם את הגולל עליהן. מן הראוי היה שהעורך ירמוז על כך בהערה קצרה.

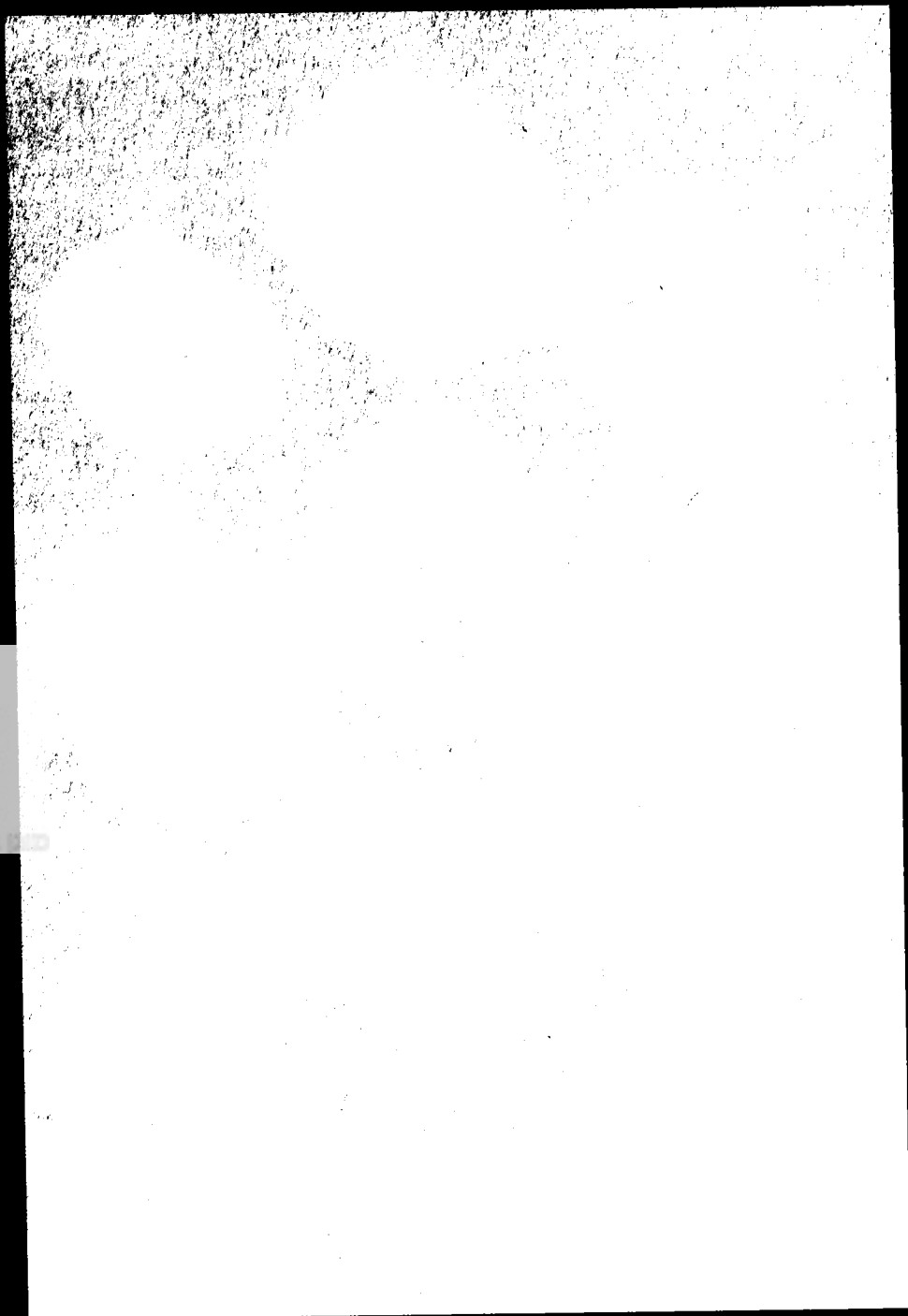
הפרק השלושה-עשר, 'מלכותו של אלכסנדר ינאי', הוא אחד הפרקים המרתקים ביותר והבשלים ביותר בספר. דומה כי לא אטעה אם אקבע שזוהי ההיסטוריה המדינית הטובה והמוסמכת ביותר שנכתבה עד כה על פרשה זו. למרבה הצער לא הוקדשה בפרק זה תשומת לב מספקת להשתקפות האירועים הסוערים במסורת התלמודית. אפשר שהדבר נובע מהעובדה הפשוטה ששטרן לא הספיק לעשות כן, או שמא נעוץ הדבר בסיבה העניינית שדיון באותן מסורות היה לפי טבעו כרוך בליבון הבעיות הסבוכות הנוגעות ליחסי פרושים וצדוקים, נושא החורג מנתיבה של ההיסטוריה המדינית שעמדה במרכז עניינו של שטרן. לטעמי היה העורך צריך להעיר על כך, בפרט לאור העובדה שלפרק השלושה-עשר יש נספח העוסק בסוגיה קרובה למדי מבחינת העניין הקשורה ביוחנן הורקנוס הראשון.

הפרק הארבעה-עשר, 'כיבוש יהודה בידי פומפיוס (שנת 63 לפסה"נ)', והפרק החמישה-עשר, 'גביניוס ופעולתו ביהודה (57-55 לפסה"נ)', פותחים את החלק הרביעי של הספר ('מפומפיוס להורדוס — השתלטות רומא על המדינה החשמונאית'). כצפוי מראש שני הפרקים סוקרים ומנתחים את תהליך השתעבדותה של יהודה החשמונאית לרומא בעיקר מן

דוח החשמונאיות נגד הרומאים שפרצו כבר בימי גביניוס; המורדים מחו על עצם השעבוד ואבדן הריבונות והתנגדו לפיצול אחדותו של היישוב היהודי בגין ההפרדה המנהלית האמורה. יתר על כן, שטרן הדגיש בין הסיבות למרידות גם את תקנותיו הפיסקאליות של גביניוס בסוריה וביהודה, שמנקודת המבט הרומית הוערכו דווקא כתיוב רב ושימשו מופת ליליוס קיסר אחריו.

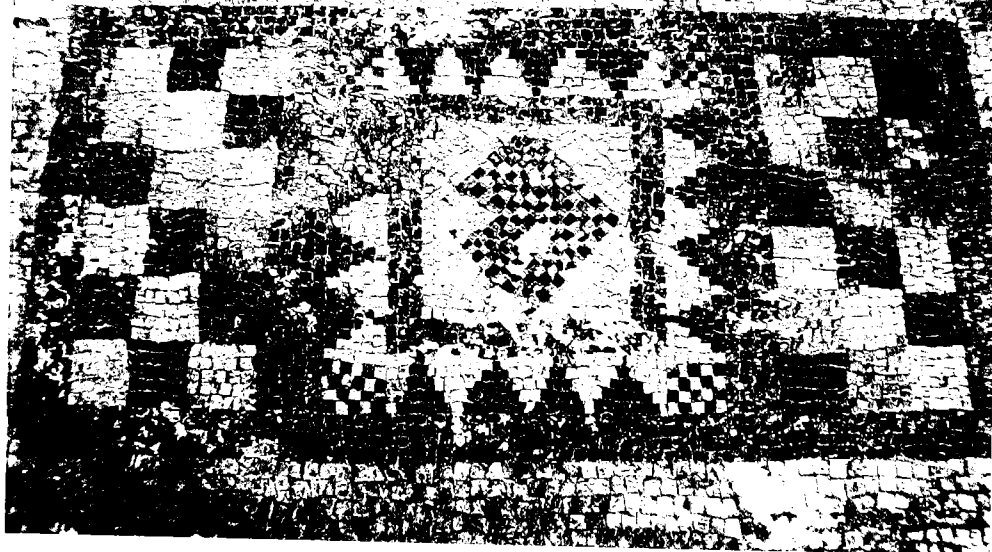
הפרקים האחרונים, השמונה-עשר ועד העשרים ואחד, מוקדשים לסקירה ולניתוח של האירועים המדיניים מאז ניצחונו של יוליוס קיסר על פומפיוס בשנת 48 לפה"ס ועד השתלטות הורדוס על ירושלים בשנת 37 לפה"ס. גם בהם מושם דגש על השתלשלות המהלכים המדיניים, מה גם שנערך בהם בירור יסודי של הבעיות הכרונולוגיות הסבוכות הכרוכות בפקודותיו של יוליוס קיסר ובהחלטות הסנאט (senatus consulta) לגבי יוחנן הורקנוס השני (עמ' 237-240). שטרן גולל בפרקים אלה בצורה מרתקת את סיפור המאורעות שהובילו להמלכת הורדוס ולקצה של ממלכת החשמונאים. סבך האירועים מתבהר היטב באותה סקירה בעיקר בזכות הסינכרוניזציה ההגיונית של סדר הקורות, שהיא מלאכת מחשבת ממש. עורך הספר מצא לנכון לספח לפרקים השו-



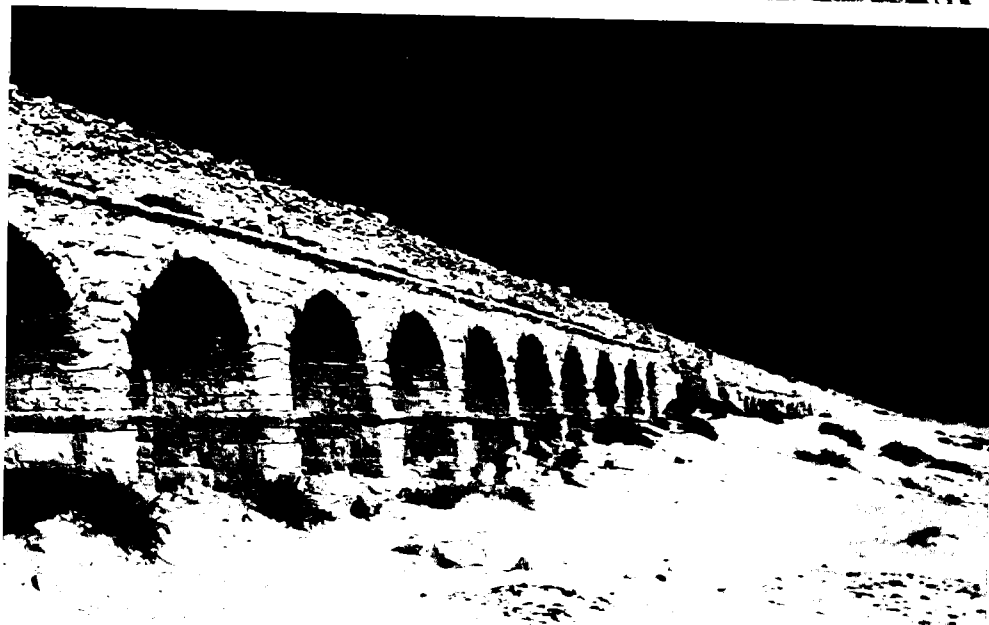


מטבעות (פרוטות) ברונזה חשמונאיים. 1-3: מטבעות של אלכסנדר ינאי שעליהם עוגן וכוכב ולצד הכתובת 'יהונתן המלך' בעברית, ובצד השני — 'של אלכסנדר המלך' ביוונית. 4: פרוטת ברונזה של אלכסנדר ינאי שעליה פרח שושן והכתובת העברית 'יהונתן המלך'. 5-10: פרוטות ברונזה של יוחנן הורקנוס השני ויהודה אריסטובולוס השני שעליהם צמד קרני שפע ורימון בצד אחד וכתובת עברית בצד השני: 'יהוחנן [או יהודה] הכהן הגדול וחסר היהודים'. 11: פרוטת ברונזה של אחרון החשמונאים, מתתיהו אנטיגונוס שעליה צמד קרני שפע וביניהן שיבולת

ריצפת פסיפס מן  
התקופה החשמונאית  
מבית מרחץ בסמוך  
לארמון החורף ביריחו



קטע מאמת המים  
הגבוהה בקיסריה –  
ממפעלי הבנייה של  
הורדוס



הפורום של סבסטי  
(שומרון) – העיר  
הוקמה בידי הורדוס  
להנצחת הקיסר  
אוגוסטוס



את 'הקונסול לוקיוס' הנזכר במק"א טו, טז עם לוקיוס קיקיליוס מטלוס שכיהן במשרתו בשנת 142 לפה"ס.

הנספח לפרק השלושה-עשר על הקרע בין יוחנן הורקנוס לפרושים נראה בעיני קטוע, במיוחד במה שנוגע לעדויות התלמודיות, שהרי לא נדונו בו המסורות הארץ-ישראליות. מן הראוי היה שהעורך יעיר על כך, בפרט שניתן היה לכרוך את הקיטוע בהירצחו של שטרן.

אין לי ספק כי בין חוקרי ההיסטוריה של הבית השני היה פרופסור מנחם שטרן ז"ל הגדול מכולם. לאור מחקריו יתחנכו עוד דורות של מלומדים, ורוחו תהיה שורה עמהם בכל אשר יפנו בדרכם המחקרית. אולי בכך נוכל כולנו למצוא מעט נוחם לאבדתו הגדולה. למדנתו הקנתה לו שם בין-לאומי והעמידה אותו בשורה הראשונה של חוקרי העולם הקלסי בכלל. אך בחקר תולדות הבית השני הוא היה ללא ספק הגדול בדורנו. מפעלו המו-נומנטלי *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism* הפך בזכות איכותו המדעית ל-reference book מן המעלה הראשונה. יכול אני להעיד על כך מניסיוני האישי בעת האחרונה, לרגל עיסוקי בחיבור הנודע של יוספוס פלוויוס 'נגד אפיון'. פרופסור שטרן ז"ל השכיל לשבח גם בחיבורו האחרון ביקורת היסטוריו-גרפית מועילה ביותר על המקורות העתיקים ועל ספרות המחקר המודרני כאחד. רבי-גוניותו הלבמדנית באה לביטוי במחקר זה, כמו בכל מחקריו האחרים, בבקאות מדהימה בדיסציפ-לינות מדעיות שונות ומגוונות – היסטוריה, פילולוגיה, פפירולוגיה, אפיגרפיה, נומיס-מטיקה, ארכאולוגיה, תאולוגיה ועוד. הזיכרון הפנומנלי שלו היה שם דבר בין כל מכריו ומוקיריו, ולא אטעה אם אומר כי בזאת הוא היה התגלמות יוצאת מהכלל של הדימוי התל-

נים קטעים רלוונטיים מעיזבונו המחקרי של שטרן, הכול לפי העניין וההקשר. סבורני כי היתה זו החלטה נבונה מאוד. מלבד תרומתם העניינית, הנספחים יכולים להעיד על דרך עבודתו של שטרן, אשר במהלך כתיבת הספר נכנע כנראה לנטיות לכו, ופנה לפצח סוגיות קשות ולהעמיק חקור בהן לפני השלמת הסקירה השוטפת. הנספח לפרק השני, 'קשרים בין ספארטה ליהודים בתקופה ההלניסטית', יכול להדגים זאת היטב. קריאתו היא שיעור מאלף למי שמבקש לעמוד על כישורו של שטרן להבהיר סתומות בדרך של חקירה פילר-לוגית דקדקנית תוך ניצול בקיאות רבה בנבכי ההיסטוריה של העולם היווני הרחב.

שני הנספחים לפרק השלישי מוקדשים לבעיות כרונולוגיות שונות, ודיונו של שטרן מעיד עד כמה סבוכים פיתרונותיהן של בעיות אלה, בעיקר בשל סתירות או אי-התאמות בין המקורות השונים. בנספח האחד הוכיח שטרן את חשיבות תרומתה של הנומיסמטיקה לשיח-זור הכרונולוגיה, וזרה אור על המסורת המשותפת שהיתה מונחת ביסוד כתיבתם של יוסף בן-מתתיהו ומחברי המקורות החיצוניים השונים (דיודורוס, אפיאנוס, יוסטינוס, אורו-סיוס, ליוויוס). מתברר כי אותה מסורת תיארה את היחסים בין המלך הסלווקי דמטריוס השני לבין הפרתים מראשית הזינוק המדיני הגדול שלהם ועד נפילת דמטריוס בשבי (השווה לסקירה שבפרק הרביעי שם), ורק לאחר מכן חזרה לתאר את המאורעות בזירה הסורית. הבדלי הגישות בין מסורת זו לבין גרסת ספר מקבים א הם שעוררו במידה רבה את הבעיות הכרונולוגיות האמורות. בקיאותו המופלגת של שטרן בהיסטוריה הרומית היא שעמדה לו להתיר את הסבך ולהבהיר את הסוגיה הכרונו-לוגית של הנספח השני הנוגע למועד חידוש הברית עם רומא בימי שמעון. הוא נטה לזהות

מיומנות מקצועית רבה, אחריות, בקיאות וסמכותיות מדעית. כל התכונות הללו נמצאו בפרופסור שטרן ז"ל, ופירות ההילולים שהוציא תחת ידו יעידו על כך בצורה הברורה ביותר. יתרונם הנוסף של המחקרים הללו הוא גם בסגנון כתיבתם, שהוא סגנון בהיר, לא מצועצע ושווה לכל נפש.

סבורני כי לא אטעה אם אומר שכל הדברים הללו נכונים גם לגבי העיזבון המחקרי שהתפרסם בספר זה. ולסיום דברי ברצוני לשבח במיוחד את עורך הספר, פרופ' דניאל שוורץ. במלאכת העריכה משתקפת התייחסותו בחדת קודש אל המשימה שנטל על עצמו, כאילו עסק ב'עבודת קודש' ממש; שימושיו המרובים בכינוי 'מורנו' ממחישים היטב את יחסו זה.

אין ספק שפרסום הספר מציב אנדרטה מכובדת למלומד דגול ולמורה מובהק שזכרו יהיה נצור בלבנו לעד ושותרתו תאיר את דרכנו המחקרית בידע ובהשראה.

מודי 'בור סוד שאינו מאבד טיפה'.

המעייין במחקריו של פרופ' שטרן ז"ל, לרבות זה האחרון, יגלה חיש מהר כי הם בעלי אופי קוטבי מבחינת עיסוקם הנושאי והיקפם. מצד אחד הוא הקדיש את עינו לסוגיות מונר-גרפיות פרטניות וחקרניות ביותר, אך מצד אחר הוא לא משך ידו גם מכתובת סקירות היסטוריות רחבות היקף העוסקות בתקופות שלמות בחיי האומה היהודית בימי הבית השני. השתתפותו הפעילה ככותב ועורך בסדרות הגדולות כמו 'ההיסטוריה של עם-ישראל', 'תולדות עם-ישראל', 'ההיסטוריה של ארץ-ישראל' וכן *The Jewish People in the First Century* הקנו לו מוניטין בחוגים רחבים ביותר. פרופ' שטרן ז"ל ביקש להקנות לקהל קוראיו בכתובתו זו מבט כולל על תולדות ישראל בימי הבית השני, מבט המבוסס על עריכת סינתזה של התהליכים ההיסטוריים בדרך התפתחותם האבולוציונית. זוהי משימה קשה ואחראית ביותר הדורשת

